

Міністерство освіти і науки України
 Навчально-методичний центр ПТО у Сумській області
 Державний навчальний заклад
 «Сумський хіміко-технологічний центр
 професійно-технічної освіти»

Творча робота
 учасників XIX Всеукраїнського конкурсу
 учнівської творчості
 у номінації «Історія України і державотворення»
*«Ради тебе перли в душу сію,
 ради тебе мислю і творю...»*
*«Павло Іванович Зайцев: повернення з небуття
 відомого у світі сумчанина-шевченкознавця»*

Виконали:
Голик Павло,
Деряга Артем,
Зацарний Дмитро
Керівник: викладач історії
Михайловський Олександр
Володимирович

Суми 2019

ЗМІСТ

Анотація-----	2
Вступ.-----	3
1. Непроста доля Павла Зайцева.-----	4-6
2. Революціонер, політик, державний діяч, педагог.-----	7-11
3. Шевченкознавство як складова діяльності П.І. Зайцева.-----	12-20
Висновки.-----	21
Список використаної літератури та джерел.-----	22-24
Додатки.-----	25-40

Анотація
на творчу роботу учасників
XIX Всеукраїнського конкурсу учнівської творчості
у номінації «Історія України і державотворення»
«Павло Іванович Зайцев: повернення з небуття відомого у світі
сумчанина-шевченкознавця»
учнів Державного навчального закладу
«Сумський хіміко-технологічний центр професійно-технічної освіти»
Голика Павла, Деряги Артема, Зацарного Дмитра

Робота має науково-дослідницький характер. Під час написання були використані архівні матеріали, фотографії, спогади, висловлювання сучасників Павла Івановича Зайцева.

Матеріали оформлені в розділи:

- Непроста доля Павла Зайцева.
- Революціонер, політик, державний діяч, педагог.
- Шевченкознавство як складова діяльності П.І. Зайцева.

Основна увага в роботі звернена на життєвий шлях та науково-дослідницьку діяльність відомого у світі професора, шевченкознавця Павла Івановича Зайцева, але поки маловідомого як в Україні, так і на рідній Сумщині.

Робота містить невідомі факти з біографії - революційної, політичної, державної, викладацької та наукової діяльності Павла Зайцева.

Практичне значення роботи полягає в тому, що її фактичний матеріал може бути використаний при опрацюванні розділів «Початок Української революції», «Розгортання Української революції. Боротьба за відновлення державності» за навчальною програмою з історії України за 10 клас; підготовці курсів з краєзнавства, а також при підготовці здобувачів освіти до ЗНО з історії України, української мови та літератури.

Директор центру
Методист центру
Краєзнавець

Г.В. Мірошніченко
Л.М. Матяш
А.М. Близнюк

Вступ

Однією з головних візитних карток міста Суми є його видатні уродженці: письменники, архітектори, меценати, науковці, актори, лікарі, державні діячі, військові. І про одного видатного сумчанина, його життєвий шлях, який майже все своє життя присвятив дослідженню творчості та життя великого українського поета Тараса Григоровича Шевченка, а саме Павла Івановича Зайцева іти мова в поданій роботі. Павло Іванович - випускник одного з найкращих навчальних закладів Сум Олександрівської гімназії - закінчив юридичний факультет Петербурзького університету та міг би стати відомим юристом, адвокатом, але його цікавість до української літератури вмотивували закінчити ще один факультет - філологічний. Павло Іванович Зайцев - один з найвідоміших дослідників життя і творчості Т. Шевченка, котрому в першій половині ХХ ст. вдалося створити академічну біографію Тараса Шевченка, яка потім буде використовуватися великою когортою шевченкознавців. Павло Іванович мав науковий підхід до аналізу та дослідження творчого шляху українського Кобзаря. Особливо велике значення мала робота Павла Зайцева - вона мала рукописи, автографи, малюнки Шевченка, які вважалися втраченими.

Актуальність роботи полягає в тому, щоб дослідити життєвий шлях та світову значимість науково-дослідницької роботи Павла Івановича Зайцева, присвяченої Тарасу Шевченку.

Робота присвячена нашому земляку Павлу Зайцеву, широко відомому у світі видатному шевченкознавцю, але, на жаль, маловідомому довгий час, як в Україні, так і у своїх рідних Сумах.

Представлена робота висвітлює непросту долю, насичену різними історичними подіями політика, урядовця, педагога, дослідника-науковця професора Павла Івановича Зайцева. Він - людина, яка посвятила своє життя та долю дослідженню життєвого шляху та творчості Великого Кобзаря.

1. Непроста доля Павла Зайцева

У всякого своя доля і свій шлях широкий...

Т. Шевченко

Павло Іванович Зайцев народився 10 вересня 1886 року в місті Суми, був хрещений в Іллінській церкві 26 вересня. [1] (Додаток 1)

Батько Павла Івановича - Іван Арсенович працював помічником класних наставників Сумської Олександрівської гімназії, де пізніше здобував знання майбутній діяч Української Центральної Ради, учений- шевченкознавець. Іван Арсенович був прибічником служіння царю та самодержавству та аж ніяк не був українофілом. У гімназії існував підпільний український гурток, учасники якого вивчали твори українських класиків, і саме діяльність цього гуртка вплинула на майбутні погляди гімназиста Павла Зайцева. [16] (Додаток 2)

Після закінчення Сумської гімназії в 1904 році продовжив навчання на юридичному факультеті Петербурзького університету. (Додаток 3)

У 1908 році Павло Іванович, закінчивши навчання на юридичному факультеті, продовжив навчання на історично-філологічному факультеті теж у Петербурзі, який він закінчив у 1913 році. Навчався в таких учених, як Олексій Шахматов, Тадей Зелінський, Ілля Шляпкин. [29]

У тому ж році Зайцев вступив на однорічні педагогічні курси при шкільному окрузі Петербургу. Ці курси давали можливість університетським абітурієнтам влаштовуватися на педагогічній праці в самому Петербурзі для продовження наукової роботи. Після закінчення навчання в Петербурзькому університеті Павло Іванович займався викладацькою діяльністю в школах Петрограда, де викладав російську, польську, латинську, грецьку й українську мови. Педагогічна діяльність Зайцева розпочалась у гімназії «Империя человеколюбивого общества» на Крюковому каналі, 15, де пів сторіччя раніше викладав Пантелеймон Куліш. [2]

Також він викладав українську літературу на нелегальних українських курсах у тому самому Петрограді. Саме тут Павло Іванович захопився

дослідженням літературної спадщини Тараса Шевченка і протягом 1912–1916 років знайшов і опублікував невідомі Шевченкові автографи. [12]

Після закінчення навчання в університеті в 1913 році він відвідав рідні Суми. Вельми цікавим є той факт, що учений, котрого з неабияким азартом у той час звинувачували в націоналізмі, рішуче виступив за шанобливе ставлення до свого земляка, російського літератора Івана Ключникова.

У «Сумському віснику» Зайцев надрукував статтю, в якій наголошував, що саме сумському письменнику Ключникову зобов'язані своєю успішною творчістю такі видатні письменники, як Белінський та Тургенєв. [33] (Додаток 4)

На початку 1917 року відбуваються революційні події в Петербурзі, що стануть поштовхом до української революції. Ці події не оминули й Зайцева. Петроградський осередок ТУП, до якого належав і П. Зайцев, 9 березня 1917 року виступив з декларацією, в якій були окреслені нагальні потреби українців: національна автономія, українізація народної освіти та звільнення полонених під час війни галичан. Зі створенням у Петрограді Української національної ради П. Зайцева обрали до її виконавчого комітету. Павло Іванович також продовжував займатися педагогічною діяльністю, викладаючи в Українській педагогічній академії, Українському народному університеті, Другій київській українській гімназії. У 1918 році очолював департамент загальних справ Міністерства освіти УНР і Української Держави. Розпочав видання часопису історії, літератури і культури «Наше минуле», навколо якого об'єдналися великі наукові та мистецькі постаті Г. Нарбут, О. Грушевський, Д. Багалій, Д. Дорошенко, В. Модзалевський, Б. Кістяківський. Водночас активно працював у видавничому товаристві «Друкар» у Києві, 1919 року редагував «Записки історично-філологічного відділу УАН». Очолював також культурно-освітній відділ Армії УНР, у 1919-1920 роках співпрацював у кількох комісіях ВУАН, зокрема в редколегії біографічного словника діячів України, раді Українського наукового товариства в Києві.

У 1920-1921 роках - головноуправляючий справами мистецтва і національної культури, а також тимчасово виконував обов'язки керуючого

справами Міністерства преси і пропаганди УНР. Невдовзі виїхав до Варшави як секретар дипломатичної місії УНР, в 1922-1924 роках був секретарем Українського центрального комітету - української політичної організації, заснованої у Варшаві 1921 року для опіки над емігрантами УНР. [6]

З 1921 року викладав у Варшавському університеті і «Студію теологіє ортодоксе», став співробітником Українського наукового товариства у Варшаві. У 1941 році переїхав до Берліна, де працював у часописах «Український вісник», «Українець». З 1958 року викладав в Українському вільному університеті в Мюнхені. [22] (Додаток 5) Вчений-шевченкознавець, Павло Зайцев опублікував чимало творів і листів Тараса Шевченка, документів до його біографії. Здійснив текстологічну підготовку та розробив науковий апарат 16-томного повного видання творів Т. Шевченка. Автор біографічних розвідок «Перше кохання Т. Г. Шевченка», «Шевченко і поляки», «Життя Тараса Шевченка». Написав мемуарні твори «Фрагменти спогадів шевченкознавця», «З фільму спогадів». [7]

У 1965 році вчений знайшов вічний спочинок в Мюнхені на цвинтарі Вальдфрідгоф. За деякими відомостями його могилу втрачено. [25] Могила Павла Івановича Зайцева на кладовищі Вальдфрідгоф м. Мюнхен, Німеччина. (Додаток 6)

У 2014 році в Сумській Олександрівській гімназії, де навчався Павло Зайцев, була встановлена пам'ятна дошка. (Додаток 7)

2. Революціонер, політик, державний діяч, педагог.

1905 рік, Петербург, початок революційних подій у Російській імперії - і саме в цей час Павло Іванович розпочав своє студентське життя у Петербурзі. На той час в столиці існувала українська громада, серед якої були такі видатні українські діячі, як Дорошенко, Єфремов, Стебницький, Донцов, Русови та інші. Тоді ж Павло Зайцев уступив до Революційної української партії. [16]

Революційна українська партія - перша політична партія наддніпрянської України, заснована 11 лютого 1900 року в Харкові діячами студентських громад: Д. Антоновичем, М. Русовим, Л. Мацієвичем, Б. Камінським, П. Андрієвським, Ю. Коллардом, О. Коваленком, Д. Познанським.

Після поразки революції та розпуску Другої Державної Думи в червні 1907 року представниками Української Демократично-Радикальної Партії була створена таємна позапартійна і громадська організація українців у Російській Імперії - Товариство Українських Поступовців, серед активних її членів був і Павло Зайцев. Товариш Павла Івановича, Олександр Лотоцький згадував, що початковим моментом в організації був приїзд до Петербургу одного з організаторів ТУПу в Києві Євгена Харламповича Чикаленка. (Додаток 8) Не дивно, що молода студентська громада й собі прийняла організаційні форми об'єднання поступових сил й утворила молодий ТУП, молоду громаду «Товариство українських поступовців». Олександр Гнатович Лотоцький, у квартирі якого як голови національного комітету в Петербурзі відбулися організаційні збори молодого ТУПу 1913 року, називає учасниками, крім Павла Івановича, ще М. А. Корчинського, що став на чолі молодого ТУПу, В. В. Садовського, К.В. Широцького, О. Я. Шульгина, М. О. Кушніра, Гр. К. Голоскевича, В. Г. Ярошенка, Федора Слюсаренка, П. О. Балицького. [19]

Революційні події лютого 1917 року в Петербурзі стали поштовхом до активізації українського національно-революційного руху. У перші дні революції представники Товариства Українських Поступовців організували Шевченківську маніфестацію біля Казанського собору на Невському проспекті, а 12 березня відбулася панахида по Шевченкові. на якій була велика кількість

маніфестантів. (Додаток 9) На цьому заході виступив Павло Іванович з гарячим словом про громадські, політичні та національні ідеали Шевченка. [20]

19 березня 1917 у Петрограді утворилась «Українська Національна рада». Головою виконавчого комітету Ради було обрано О.Лотоцького, (Додаток 10) товаришем голови М.Корчинського, членами - М. Славінського, Гр. Голоскевича, кандидатами у члени - П.Зайцева та Ф.Слюсаренка, секретарем ради - П.Стебницького. [10]

Лютнева революція змінила становище Галичини й Буковини. Функції генерал-губернатора виконував призначений на цю посаду історик, майбутній президент Української вільної академії наук Дмитро Дорошенко. (Додаток 11) На засіданні комітету Центральної Ради 26 квітня 1917 на пропозицію Дмитра Дорошенка було затверджено склад повітових комісарів. [36] (Додаток 12)

Згідно затвердження складу повітових комісарів Зайцев став комісаром Тимчасового уряду в Косівському повіті, де перебував з початку травня до 11 липня 1917 року. [10]

З Косова Павло Іванович переїхав до Києва, де бере участь у першому Українському національному з'їзді, який відбувся 8 квітня 1917 року, на з'їзді було визначено список нових членів Центральної Ради, й він став членом Центральної Ради від Харківської губернії. [36]

З 15 вересня 1917 року Зайцев очолював канцелярію генерального секретаріату освіти. Уже 12 жовтня разом з генеральним секретарем освіти І. Стешенком (Додаток 13) підписав звернення генерального секретарства до керівників вищих початкових та середніх шкіл про потребу заведення української мови та українознавства, літератури, географії та історії України. [34]

П. Зайцев увійшов до Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, що сформувався у травні 1917 року. [3] Разом з Миколою Біляшівським, Федором Ернстом, Іладіоном Свенціцьким, Левком Чикаленком та Василем Щавинським бере участь в обговоренні доповіді Миколою Могилянського «Обласний чи місцевий музей як тип культурної

установи». У Києві Зайцев узяв також активну участь в організації й працях Української державної академії мистецтв як член Ради мистецтв. [5]

За дорученням генерального секретаря з освіти Івана Стешенка наприкінці серпня 1917 року було створено комісію, що мала провести певну підготовчу працю. Очолив її професор Григорій Павлуцький, а входили до неї, крім майбутніх професорів, також Дмитро Антонович, Микола Біляшівський, Павло Зайцев і Данило Щербаківський. Ця комісія повинна була визначитися в головному - щодо мистецьких засад і загального напрямку. Організаційно ініціатори справи мали виробити статут і обрати ректора.[24]

У часи Української Держави Павло Іванович займав посаду директора департаменту загальних справ міністерства освіти. Одночасно Зайцев викладав українську та російську мову і літературу, займав посаду класного наставника у старшому, восьмому класі другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства. (Додаток 14) З його класу особливо багато вихованців узяли участь у бою під Крутами. [17]

У роки Директорії, наприкінці 1919 року, Зайцев став начальником культурно-освітнього відділу Армії УНР. 1920 року він став начальником культурно-освітнього відділу Армії УНР [23]. А також Павло Іванович був тимчасово виконуючим обов'язки керуючого справами Міністерства преси і пропаганди УНР. (Додаток 15) Після цієї бурхливої діяльності в коротку пору державності, що скінчилась поразкою, більшості функціонерів довелось вийти на еміграцію.

Як секретар дипломатичної місії УНР він виїхав з Києва до Варшави в травні 1920 року. Дорогою, 7 червня 1920 року, у Вінниці на засіданні Ради народних міністрів УНР на пропозицію її голови Вячеслава Прокоповича Зайцева було призначено на посаду головноуправляючого управління національної культури та мистецтва. [30] Події 1920-1921 років стали трагічними для української революції під ударами ворогів українського визвольного руху, і Павло Іванович разом з українським урядом змушений

емігрувати за кордон у 1921 році до Варшави. У 1922-1924 роках Зайцев працює секретарем Українського Центрального комітету.

У Варшаві Зайцев став одним з редакторів щоденної газети «Українська трибуна», що виходила за головною редакцією О. Саліковського. [21] Вміщував там дотепні й гострі фейлетони, вірші та байки під псевдонімом Лупи Грабуздова - «українського Козьми Пруtkова». Редагував тижневик «Наше життя», що виходив у Холмі. (Додаток 16) Як і Р.Смаль-Стоцький та П.Андрієвський, а також православні богослови, Зайцев викладав у Варшавському університеті у 1921-1923 та 1927-1939 роках. Конкретно - на Православному богословському відділі, заснованому 8 лютого 1925 року, він читав, за інформаціями Івана Власовського, українську мову та палеографію [8] а за спогадами Івана Коровицького - українську й латинську мови [18]. Пізніше (1938 рік) є відомості про його лекційний курс «Шевченкова творчість та вплив польської думки на відродження української літератури в першій половині XIX ст.» [26]. У 1922-1924 роках Зайцев був секретарем Українського Центрального комітету у Варшаві, політичної організації, створеної для опіки над емігрантами УНР, головою якого спершу був Вячеслав Прокопович, а з 1924 - М.Ковальський [23]. В аудиторіях Варшавського університету в пообідні години В.Заїкин, Вячеслав Прокопович, Валентин Садовський, О.Саліковський, І.Фещенко-Чопівський викладали вищі курси українознавства. Зайцев читав тут історію нової української літератури. [23]

Водночас викладає українську мову та історію мови у Варшавському університеті, (Додаток 17) також латину і українську в «Studium Teologie Ortodokse». Тоді ж він стає співробітником Українського наукового інституту, одного з визначних українських культурних осередків на еміграції, що працював у Варшаві, який був заснований 1930 року й існував до 1939 року. Досить сказати, що цей інститут видав близько 70 томів різних публікацій, в тому числі 54 томи «Праць».

З 1941 р. П. Зайцев переїхав до Німеччини, у Берлін, де брав участь у часописах «Український вісник» (Додаток 18), органі Українського

національного об'єднання, і в тижневику для українських робітників, вивезених до Німеччини на роботи «Українець», що виходив у 1942–1945 роках. [9] 10 січня 1943 організував у берлінському залі Шумана літературний вечір, присвячений пам'яті українських письменників і митців - жертв большевицького терору. [31]

Після війни, через осередки туберкульозу в легенях, не був пропущений до США. Тому Зайцев опинився в таборах депортованих. Осівши в англійській зоні, околиця Ганновера, перебував у таборі «Бухгольц» під Ганновером. Тут на перший день Великодня, 25 квітня 1945, увечері, літнього і не зовсім здорового вченого було тяжко побито. Коли він проходив між блоками табору, на нього з-за рогу наскочив чоловік, що завдав професорові кілька ударів по голові, звалив його з ніг і почав бити кулаками й ногами по всьому тілі. [29]

Із заснуванням Українського національно-державного союзу, УНДС, політичної партії в еміграції, яка була створена на з'їзді в Новому Ульмі в Німеччині 25-26 травня 1946 року, П. Зайцев став його членом. (Додаток 19) Ця партія об'єднувала здебільшого східноукраїнських емігрантів на базі ідеологічної платформи УНР. У цей час Павло Іванович продовжує очолювати комісію шевченкознавства НТШ і обирається членом Української вільної Академії наук 1946-1951. (Додаток 20)

У 1948 році УВАН в Європі обрала П.І.Зайцева на посаду директора Інституту шевченкознавства. Із 1958 року вчений включився у працю Українського Вільного Університету, (Додаток 21) а з 1963 року його обрано деканом філософічного факультету. З 1965 року він став тут протодеканом. Організував також літні курси українознавства, куди стали приїздити на навчання ентузіасти освітнього і культурного життя з усіх куточків світу, де мешкали українці. У 1963 році від УНДС він став членом Української національної ради - світового об'єднання українських організацій за кордоном. Її головою, до речі, був також сумчанин Борис Іваницький. (Додаток 22)

3. Шевченкознавство як складова діяльності П.І. Зайцева.

Павло Іванович розпочав свою наукову працю ще в 50-річчя смерті Шевченка, в 1911-му році, з цією метою відвідав Київ, де співпрацював з Миколою Біляшівським та Данилом Щербаківським, що тоді ж почали в Історичному музеї збирати матеріали для Шевченківського відділу. З цією ж роботою був зв'язаний і товариш Павла Івановича мистецтвознавець К. В. Широцький.

Між двома шевченківськими ювілеями - 1911 і 1914 років - Павло Іванович проводив активну дослідницько-пошукову роботу стосовно діяльності Шевченка - у Петербурзі, Москві, Нижньому Новгороді по слідах Шевченкових знайомств або збирачів Шевченкових реліквій, він натрапляв на ще невідомі в літературі матеріали.

У Нижньому Новгороді Павло Іванович розшукував колекцію малюнків Тараса Григоровича, серед яких були всі вісім рисунків серії «Притчі про блудного сина». (Додаток 23)

Найбільшою заслугою Павла Івановича в цих розшуках була знахідка в тому ж 1912 році в Петербурзі - решток альбому Шевченка з зарисовками та фольклорними записами під час короткотривалої подорожі в Україну 1859 року. Малюнки та фольклорні записи з цього альбому Павло Іванович придбав для Київського історичного музею і використав для своєї дуже цінної публікації нових шевченківських матеріалів у журналі «Русский библиофил». Ця публікація була справжнім відкриттям невідомих сторінок біографії й творчості Шевченка. Результатом дослідницької роботи Зайцева стосовно текстів творів Шевченка став матеріал, який не був використаний В. Доманицьким для першого повного видання «Кобзаря» 1907 року. (Додаток 24) Два роки між закінченням університету і початком світової війни остаточно закріпили позиції Павла Івановича в шевченкознавстві. У 1913 році у виданні «Вестник Харьковского историческо-филологического общества» (Додаток 25) надрукована його праця «Русские поэмы Шевченка», (Додаток 26) базована на вивченні автографів цих поем. [4]

Ювілейний 1914 рік - сторіччя з дня народження Шевченка, приносить низку важливих публікацій, зібраних Зайцевим матеріалів.

Крім згаданої вже статті в «Русском бібліофіле» (Додаток 27) - «Новое о Шевченко», з'явилося кілька статей Павла Івановича в журналах «Вестник Европы», «Новь», газетах «Речь», «Утро», (Додаток 28) що принесли нові неопубліковані рядки з творів Шевченка або нові факти з його біографії.

У цей же час Павло Іванович розпочав роботу над виданням матеріалу, заснованого на нових наукових засадах опрацьованого тексту всіх поезій Шевченка, використавши для цього всі свої знахідки і той примірник «Кобзаря» видання 1860 року, на якому поет власноручно поробив численні поправки, так званий примірник Ю. Цвітківського. [27]

Перша світова війна перервала це важливе видання на першому випуску, що становив лише четверту частину «Кобзаря». Сенсацією цього видання був текст «Мар'яни-черниці». (Додаток 29)

У зв'язку з цими знахідками Павла Івановича полонив круг питань стосовно ранньої творчості Шевченка - теми чистої і ніжної любові, що в поезії Шевченка часто набирала автобіографічного звучання. Знахідка копії «Мар'яни-черниці» дала Павлові Івановичеві особливо багатий матеріал для цієї теми. Поезія «Вітер в гаї нагинає лозу і тополлю» була, власне, присвятою «Мар'яни-черниці» дівчині Оксані - дитячому коханню поета. Це відкриття кидало нове світло на всю поему, і Павло Іванович дуже проникливо і тонко в окремому етюді розкрив цей епізод, спочатку в журналі «Вестник Европы» (Додаток 30) російською мовою, а потім в українському виданні «Друкаря». Книжечка називалась «Оксана. Перше кохання Шевченка». (Додаток 31)

Уся ця шевченкознавча праця Зайцева проходила на дуже яскравому громадському тлі діяльної української громади в Петербурзі, що берегла українські традиції цієї столиці, колись закладені ще сучасниками Шевченка.

1917 і 1918 роки - роки революції - знову відкривають для Павла Івановича певні можливості для нових знахідок до того часу недоступних матеріалів. В архіві III відділу власної царської канцелярії (Додаток 32)

містилися цінні матеріали - джерело надзвичайних скарбів для вивчення історії громадських рухів.

У цьому архіві 70 років пролежали не тільки кирило-мефодіївські слідчі справи, але й автографи славетної Шевченкової збірки поезій «Три літа». (Додаток 33)

Вивчаючи архівні матеріали, Павло Іванович натрапляє на оригінальний костомарівський рукопис українською мовою «Книг битія» (Додаток 34), нашвидку його копіює і привозить до Києва, де готує до публікації в журналі «Наше минуле». (Додаток 35) [10] У цьому журналі також писалось про придбання шевченківських портретів Максимовичів та Лазаревських, семи його офортів, про шевченківські матеріали виставки української старовини в Лебедині 1918 року, надруковано матеріали «Могила Шевченка» та «Пам'ятники Шевченкові». Павло Іванович публікує раніше недруковані матеріали стосовно життя Тараса Григоровича, а саме - лист Осипа Бодяньського до Шевченка від 9 липня 1844 року. У Києві виходить перша книга «Записки історично-філологічного відділу» (Додаток 36) новозаснованої Української Академії Наук за редакцією Зайцева.

Після поразки української революції Павло Іванович опиняється в еміграції, а саме у Варшаві, де продовжив свою наукову діяльність стосовно життя та творчості Тараса Григоровича Шевченка. У варшавському журналі «Ми» друкує статтю «Як творив Шевченко-поет», у львівських виданнях «Діло» (Додаток 37) й «Назустріч» - «Жінка в житті Шевченка». [9]

1929 рік - у Варшаві було створено Український науковий інститут, який очолив Олександр Лотоцький. Протягом десяти років тут було видано більше пів сотні томів капітальних праць. Як відзначав Зайцев, «...упродовж 10 років з нічого виросла одна з найкращих бібліотек українознавства, серед книжок якої було багато раритетів і унікатів». [13]

У Варшаві з 1932 по 1938 рік виходив ілюстрований тижневик «Biuletyn Polsko-Ukraiński», (Додаток 38) який вважався одним з найважливіших джерел

інформації про українську історію та культуру для польського суспільства у міжвоєнний період ХХ ст.

Одним з авторів бюлетеня був відомий дослідник творчості Тараса Шевченка Павло Зайцев. У виданні він опублікував дві статті польською мовою «Szewczenko i Polacy», які найменш відомі українському читачеві і їх тексти відсутні в науково-інформаційному просторі України.

Володимир Міяковський у своїй доповіді «Павло Іванович Зайцев: Спогади і спостереження» пише про дві лінії шевченкознавчих досліджень Зайцева. Перша - це феномен Шевченка-поета, а друга - це феномен Шевченка-людини. У контексті другої лінії він згадує працю «Шевченко і поляки»: «Друга лінія студій Зайцева «Шевченко як людина» не дійшла до такого завершення, але дослідник ішов у цьому напрямку. Це було видно з тих окремих етюдів, які з'явилися з різних періодів життя Шевченка і з більшої праці “Szewczenko a Polacy”, про яку ми маємо неповне уявлення з коротких згадок і листів Павла Івановича - це була спроба поставити Шевченка на перехрестя україно-польських стосунків середини ХІХ віку». [22]

Аналізуючи петербурзький період життя Шевченка, П. Зайцев відзначив впливи польських романтиків української школи на композицію поеми «Гайдамаки». Значна частина праці «Шевченко і поляки» розкрила взаємини українського поета й Адама Міцкевича, вплив творчості польського митця на поезію Шевченка. Заглиблюючись у проблему «Шевченко і Міцкевич», П. Зайцев відзначав впливи польського митця і в ранній поезії Кобзаря, і в його «революційних» поемах «Сон», «Великий льох», а фундаментом цього впливу назвав «спільну ненависть обох поетів до московського царату». Шевченко «черпав із вселюдської скарбниці духу, тільки що *via Polonia*», – писав дослідник. «Так, Шевченко - геній, але його геніальність не в тому, що висловив ті або інші думки, а в тому, що умів убрати їх у таку національну художню форму, що у прекрасних безсмертних образах їх зумів представити, що надав їм форму геніально художню». [14]

Науковий талант шевченкознавця Зайцева розквітнув у роботі над «Повним виданням творів Тараса Шевченка», який виходив у 1934–1939 роках. У цей час Павло Іванович очолював Комісію шевченкознавства при НТШ. [35]

Видатний український літературознавець та театрознавець, професор Українського Вільного Університету в Мюнхені Юрій Бойко-Блохін згадував: «Одною із значних заслуг проф. Зайцева, є його текстологічна праця над Шевченковими творами, яку він розпочав ще перед першою світовою війною, маючи у себе фотокопії основних рукописів Шевченка. На еміграції, готуючи твори Шевченка до друку, П. Зайцев не мав під руками рукописів, що в текстологічній праці становить величезну перешкоду, але він критично використав усе йому доступне: всі видання поезій Шевченка, які заслуговують на увагу під оглядом текстологічним, текстологічні розвідки Доманицького і Дорошкевича». [4]

За ініціативою Лотоцького у 1930 роках у варшавському Науковому інституті заплановано видати повне видання творів Шевченка. Звичайно, видання повного зібрання творів Шевченка на еміграції зустрічало майже непоборні труднощі. У вільному світі не було ні одного автографа Шевченка, за винятком послання до Шафарика ,1845 рік (Додаток 39), оригінал якого був подарований ще Василем Білозерським Народному домові у Львові, звідки зник і нез'ясованими шляхами перейшов до Музею Чеського Королівства у Празі. Цікава паралель: для тому з монографією про художню творчість за кордоном СРСР так само не було оригіналів. У приватних руках у вільному світі знаходилася лише одна акварель з часів заслання - «Скеля Монах» 1853 рік. (Додаток 40)

Ні автографів, ні оригіналів мистецьких творів. Дуже було складно при такому становищі першоджерел взятися за таку відповідальну справу, як видання повної збірки творів, яке містила і малюнки Шевченка. Але завдяки Павлу Івановичу Зайцеву, досвідченому досліднику текстів Шевченкових поезій, та знавцю малярської спадщини поета - Д. В. Антоновичу - ця справа стала реальною. З початком роботи над Варшавським виданням Шевченка

текстологічна проблема вставала перед Павлом Івановичем у всій її повноті. Він мусів на основі свого давнього вивчення автографів і нової перевірки, проробленої в останніх роках іншими редакторами в Києві, дати канонічний текст поезій.

З ранніми поезіями Шевченка, що увійшли в перші два видання «Кобзаря» 1840 і 1844 року, справа стояла просто. Були два текстологічні корпуси поезій цієї доби авторизовані Шевченком, а саме: друкований текст Чигиринського «Кобзаря» 1844 року, (Додаток 41) виправлений і доповнений власноручно поетом після повернення із заслання у 1858 році, і другий - згаданий уже Цвітківський примірник «Кобзаря» 1860 року (Додаток 42), до якого Шевченко зробив поправки на спеціально підклеєних полях. Кожний редактор міг вибрати той чи інший текстологічний корпус, точно додержуючись його, не допускаючи поправок з іншого корпусу, так званих контамінацій. Цими контамінаціями «грішили» попередні видання минулого сторіччя, а навіть і Доманицький у повному виданні «Кобзаря» (1907) допустив об'єднання в одному тексті варіантів, узятих з різних редакцій. Зайцев прийняв для свого видання редакцію 1860 року. Що ж до Кулішевих поправок, то Павло Іванович слушно зауважив, що нема певності в тому, що при опрацюванні Шевченком редакції 1858 року не брав участі хтось інший, даючи ті чи інші поради. А редакцію 1860 року Павло Іванович вважав об'єктивно кращою. Тепер ми можемо проілюструвати справи з поправками Куліша за одним з автографів, з якого друкувався «Кобзар» 1860 року і який тепер належить Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку. (Додаток 43)

Далі, працюючи над текстами наступних томів, Павло Іванович досліджував текстологічне джерело – «Три літа». Для щоденника і листування Шевченка був єдиний автографічний текст, відтворений в академічному виданні за ред. Єфремова т. III Листування, т. IV - Щоденник майже з фотографічною точністю. Варшавське видання могло б стати повним тріумфом редакторської і коментаторської роботи Зайцева, але те, що не вийшов I том - з біографічним нарисом, V - з поезіями останніх років і ще один, менш важливий,

- створювало почуття незавершеності. Прихід більшовиків до Львова перешкодив не лише довести до кінця «Повне видання творів Тараса Шевченка», а й інші книжки, жертвою чого був не раз той самий Зайцев. [32]

Чимало шевченкознавчих праць Павла Івановича не було надруковано у варшавському «Повним виданням». Так, у 1936 році за його ж редакцією Український науковий інститут видав «Роезје» Шевченка в перекладах М. Беньковської, К. Думанського, А. Гожалчинського, Т. Голлендера, Є. Івашкевича, Ч. Ястшембца-Козловського, Б. Лепкого, Й. Лободовського. Коментарі й примітки до видання належали також Зайцеву. Свої нові спостереження й ідеї закріпив у статті «Як творив Шевченко-поет», [15] яку надзвичайно високо оцінили фахівці. [28]

Володимир Міяковський відзначав: «Нема сумніву, що ця стаття становить вершок наукової творчості Зайцева, після неї він не дав уже нічого глибшого і нічого рівного тому». [22]

Загалом про повагу в середовищі справжньої української еліти, якою він тішився, свідчить те, що 1938 року П. Зайцев був обраний дійсним членом НТШ, а в повоєнні роки став також дійсним членом УВАН та Міжнародної академії наук у Парижі. [37]

Важливою для Павла Івановича справою стало закріплення його багаторічної - 30 років - шевченкознавчої праці у двох синтетичних напрямках: розкрити монографічний феномен Шевченка як поета і як людини. Працюючи над Варшавським виданням, редагуючи тексти творів, оцінюючи варіанти, збираючи матеріали для коментарів і пояснювальних статей, Павло Іванович уже йшов до цієї мети. Перш за все Зайцев звертає увагу на те, що процес творчості Шевченка відбувався не на мансарді в домі майстра Ширяєва, а серед цілком особливих обставин: Літній сад, мармурові постаті богів і богинь, білі петербурзькі ночі - усе це, на думку Павла Івановича, особливо в людей південних, викликало збудження глибоких естетичних емоцій. Три джерела цих емоцій: природа - мистецькі явища - настрої мистця. Цитуючи поезії Шевченка тих років, Зайцев встановлює близькість його естетично-сприймальних емоцій

до релігійних переживань. "Молитися й творити - це в нього синоніми", - твердить дослідник. До музи поет звертається з проханням: «...поможи молитву діяти до краю». Коли Шевченко до мистецтва прикладає «божественне», то це в нього, як каже Павло Іванович, «не результат тільки засвоєння термінологічних шаблонів романтичної естетики, ... - це результат самоаналізу, спостережень над власним образотворчим процесом і над природою своїх естетичних переживань взагалі». Далі ще важливіше спостереження дослідника: «...якщо не завжди, то принаймні часто в сприймально-естетичних емоціях Шевченка певні зорові враження асоціативно викликали певні уявно-слухові - ритміка ліній і барв лучилася з ритмікою музичних тонів». Як приклад, Павло Іванович наводить слова Шевченка з повісті «Близнецы» про могутні акорди Гайдна, що приходять до порівняння з лініями й тонами могутнього Дніпрового пейзажу. Низку місць у повістевих творах «Близнецы», «Прогулка» і в прекрасному, наскрізь музичному поетичному етюді «Сон» («Гори мої високі») Павло Іванович називає покладеними на музику пейзажами. [6]

Після війни Павло Зайцев розпочав працювати над питанням - Шевченко як синтез всіх епох українських історичних традицій. Він сформулював цю проблему так: «Це буде інакше сформульовано, - писав він у листі 12 червня 1947 року, - але зміст буде такий. Зв'язок Шевченка з нашим середньовіччям, з ренесансом, з бароко, з класицизмом, з романтизмом, з реалізмом. У нього є все, що було позитивного в кожній добі». 5 березня 1948 року він пише до УВАН про свій проект - видання всіх творів Шевченка в шести томах і зазначає, що має готові тексти. [35]

З усіх цих проектів зреалізувалося у 1954 році лише видання біографії Шевченка, підготовленого до першого тому Варшавського видання, про яку він писав ще в квітні 1947 року.

З 16 томів, присвячених життю та творчості Кобзаря, видано 13; не вийшли 1-й том «Передмова від видавництва»; «Зайцев П. Літературна біографія Т. Г. Шевченка», 5-й «Поезії 1857–1861 рр.» і 13-й «Зайцев П. Т.

Шевченко в його польських взаєминах». Напередодні вступу Червоної армії до Львова 1939 року 1-й том був майже видрукуваний, уціліло лише невелика кількість примірників і один з них, авторський, з правками Зайцева зберігається в Шевченківському заповіднику в м. Канів.

Найбільшим внеском Павла Івановича стала його праця «Життя Тараса Шевченка» Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1955; у скороченому перекладі англійською мовою під ред. Ю. Луцького - «Taras Shevchenko: «Життя Тараса Шевченка» залишається не лише одним із найцінніших здобутків шевченкової біографістики, а й значним внеском у дослідженні різних аспектів творчості поета. У радянські часи праці та саме ім'я Зайцева були під суворою забороною. Лише 1994 року «Життя Тараса Шевченка» (Додаток 44) видано у Києві.

Висновки

Павло Іванович Зайцев - активний учасник українського революційного руху, член Української Центральної Ради, очільник канцелярії генерального секретаріату освіти в добу Центральної Ради, директор департаменту загальних справ міністерства освіти Української Держави, у добу Директорії займав посади начальника культурно-освітнього відділу Армії УНР, секретаря дипломатичної місії УНР, головноуправляючого управління національної культури та мистецтва. В еміграції працював секретарем Українського Центрального комітету, редагував газети, тижневики, журнали, займався викладацькою діяльністю у Варшавському університеті та мюнхенському Українському Вільному Університеті.

Але не ця діяльність дала світову славу Павлу Зайцеву, а його науково-дослідницька діяльність стосовно життя і творчості Тараса Шевченка, яку він розпочав у 1911 році і продовжив майже до кінця свого життя. Результатом діяльності Павла Івановича стало оприлюднення раніше забутих малюнків Шевченка «Притчі про блудного сина», «Скеля Монах» й автографічних текстових джерел поета «Мар'яни-черниці», «Три літа»; наукові праці та статті «Русские поэмы Шевченка», «Новое о Шевченко», «Як творив Шевченко-поет», «Жінка в житті Шевченка», «Шевченко і поляки». А вершиною дослідницької діяльності Зайцева стала 16-ти томне видання, присвячене творчості Тараса Григоровича та праця «Життя Тараса Шевченка».

У своїх напрацюваннях Павло Зайцев представив світу Шевченка як синтез усіх епох українських історичних традицій, розкрив його монографічний феномен як поета та людини.

Однак, на превеликий жаль, ім'я відомого у світі шевченкознавця, професора Павла Івановича Зайцева було на довгий час не тільки забуте, а й заборонено в Україні.

І, звісно, історичною справедливістю є повернення з небуття імені Павла Зайцева, талановитого дослідника творчості українського Кобзаря, не тільки для нас, сумчан, а й для всіх українців.

Список використаної літератури та джерел

1. ДАСО. Ф. 744, оп. 5, спр. 9.
2. ЦДАВО. Ф. р-332. Оп. 2. Од. зб. 13. Арк. 1.
3. ЦДАВО. ф. 2581. Оп. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 12-15.
4. Бойко Ю. Наукова діяльність проф. Павла Зайцева. Рекомендація на становище звичайного професора УВУ. Архів УВАН.
5. Білокінь С. Початки Української державної Академії мистецтв // Студії мистецтвознавчі. К.: ІМФЕ, 2007. Ч. 1 (17). С. 159-190, 16 табл.)
6. Білокінь С. Сполучив легкість і літературну вправність викладу із вдумливою аналізою / С. Білокінь // Слово і час, – 2010. – № 6. – С. 18–25.
7. Верстюк В. Діячі Української Центральної Ради.: Біографічний довідник. – К. 1998 р. – 254 с.
8. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Том 4. Ч. 2. Нью Йорк, 1975. С. 108.
9. Дорошенко В. Добре заслужений ювілей // Свобода. 1956. 8 лютого. Ч. 24.
10. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. Український національно-визвольний рух, березень-листопад 1917 року: Док. і мат. К.: Вид-во Олени Теліги, 2003.
11. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага: Укр. ун-т в Празі, 1923. С. 95, 214.
12. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – Нью-Йорк Париж-Мюнхен, 1955. – 456 с.
13. Зайцев П. Мало було – Лотоцьких // Лицар праці і обов'язку: Збірник, присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка. Торонто; Нью-Йорк: НТШ, Євшан-зілля, 1983.
14. Зайцев П. Шевченко і поляки // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1934. – № 10.
15. Зайцев Павло. Як творив Шевченко-поет // Ми. Варшава, 1939. № 3-4. С. 60-72; № 5-6.

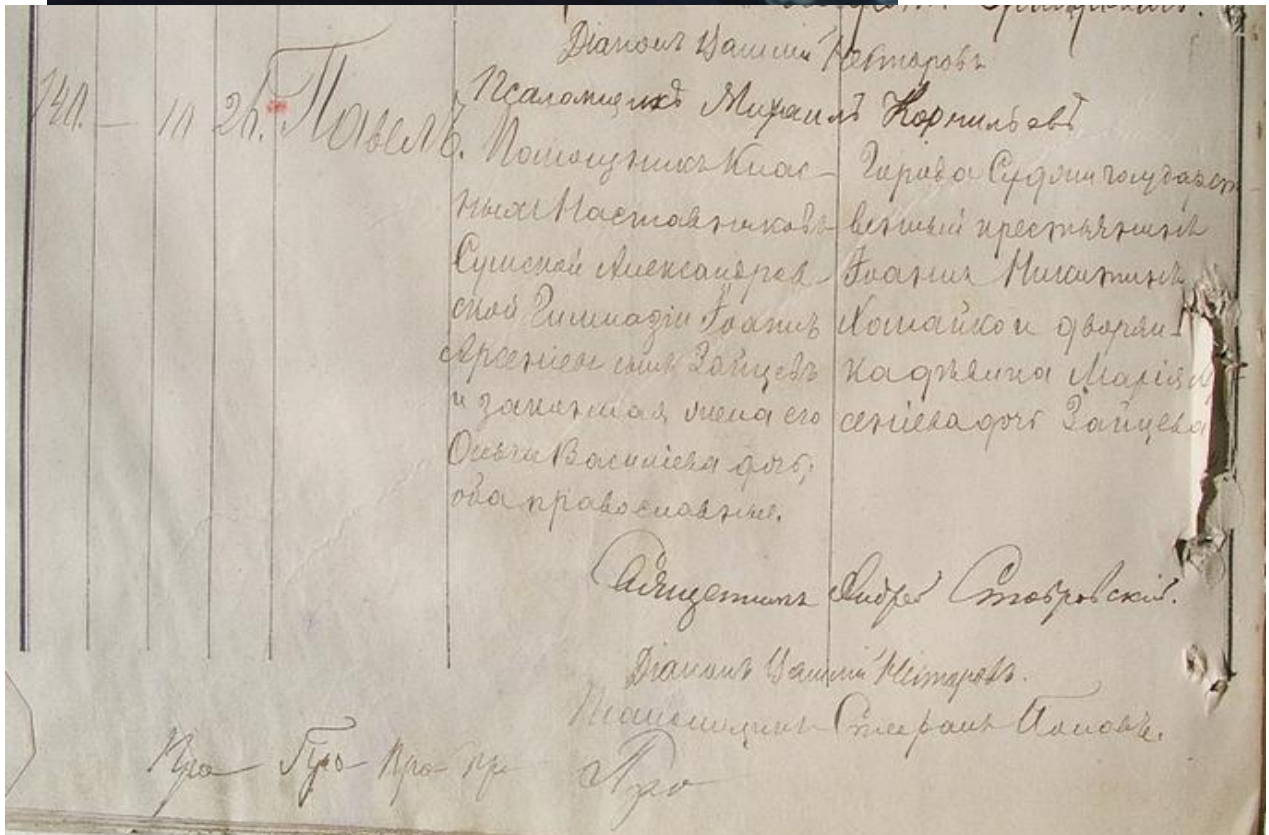
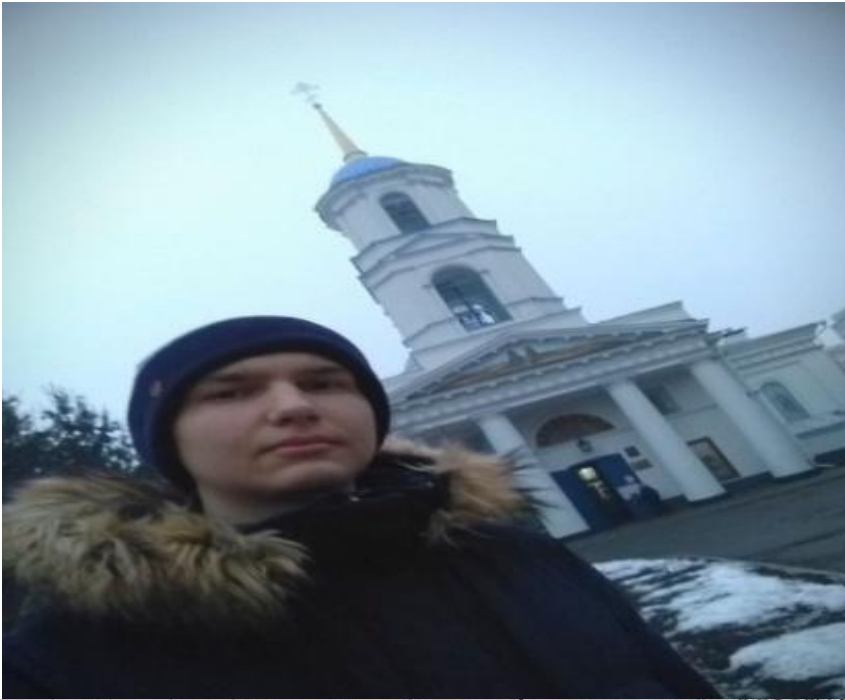
16. Іванущенко Г. Сумчани в боротьбі за волю / Геннадій Іванущенко. – Вид. 2-ге, доопр. – Суми : Видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2016. – 192 с.
17. Касян О. Відкритий лист до П.І.Зайцева // Пороги. № 57/58. Буенос-Айрес, 1954. Червень-липень.
18. Коровицький І. Олександр Лотоцький у Варшаві в рр. 1929-39 // Лицар праці і обов'язку. С. 75.
19. Лотоцький О. Сторінки минулого, частина 2. Варшава, 1933, ст. 66-70.
20. Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч. 3. Варшава, 1934. С. 334.
21. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи 1914-1939 рр.: Матеріали до бібліографії. Львів, 1998. С. 217.
22. Міяковський В. Павло Зайцев: Спогади і спостереження // Сучасність. 1968. Ч. 3.
23. Наріжний С. П. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Прага, 1942.
24. Павловський Вадим. Українська державна Академія мистецтв // Нотатки з мистецтва. Філадельфія, 1968. Ч. 7.
25. Парнікоза І. Мюнхен для українця. Частина 2. 1945-1960 рр.
26. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939). К., 2004.
27. Тиховський П. На шляху до наукового видання Шевченкового «Кобзаря» // Шевченко. Річник 1 / Інститут Тараса Шевченка. [Х.:] ДВУ, 1928.
28. Шевельов Ю. – Український засів. Х., 1943. Ч. 4.
29. Дике насильство над українським вченим // Український голос. Вінніпег, 1954.
30. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки, 1918-1920. Док. і мат. У 2 тт. Т. 2. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006.
31. Літературний вечір у Берліні // Краківські вісті. 1943. 28 січня. Ч. 16.

32. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 554.
33. Сіверщина в історії України, випуск 11, 2018.
34. Український національно-визвольний рух, березень-листопад 1917 року. С. 70.
35. Українське православне слово. 1961. Грудень. Ч. 12. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві: Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2006.
36. Українська Центральна рада: Док. і мат. У 2 тт. Т. 1. К.: Наукова думка, 1996.
37. 75-ліття П.І. Зайцева // Український самостійник. 1961. Жовтень. Ч. 50.

ДОДАТКИ

Додаток 1
Фото учня Зацарного Дмитра біля
Львівської церкви та витяг
з метричної книги про
хрещення Павла Зайцева

Додаток 2

Фото учнів Голика Павла та Деряги Артема біля пам'ятної дошки Павлу Зайцеву, Олександрівська гімназія

Додаток 3
Петербурзький університет

Додаток 4
Газета «Сумський вісник» 1913р

Додаток 5
Паспорт Павла Зайцева, Німеччина

Додаток 6
Могила П. Зайцева м. Мюнхен

Додаток 7
Пам'ятна дошка Павлу Зайцеву,
Олександрівська гімназія, м Суми

Додаток 8
Євген Харлампович Чикаленко

Додаток 9
Маніфестація біля
Казанського собору
на Невському проспекті
та оголошення про
панахиду Шевченка

Настав час коли мусимо згадати і вшанувати гідно
 нашого

Апостола Правди і Волі

ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Одже 12 марта в 1 год. дня

В Казанському соборі і на площі

має відбутись

ПАНАХИДА

Церковна і горожанська,

а потому

МАНІФЕСТАЦІЯ

Хай кожен Українець, въ Петрограді сущий,
 прибуде на се наше свято.

Додаток 10
Олександр Лотоцький

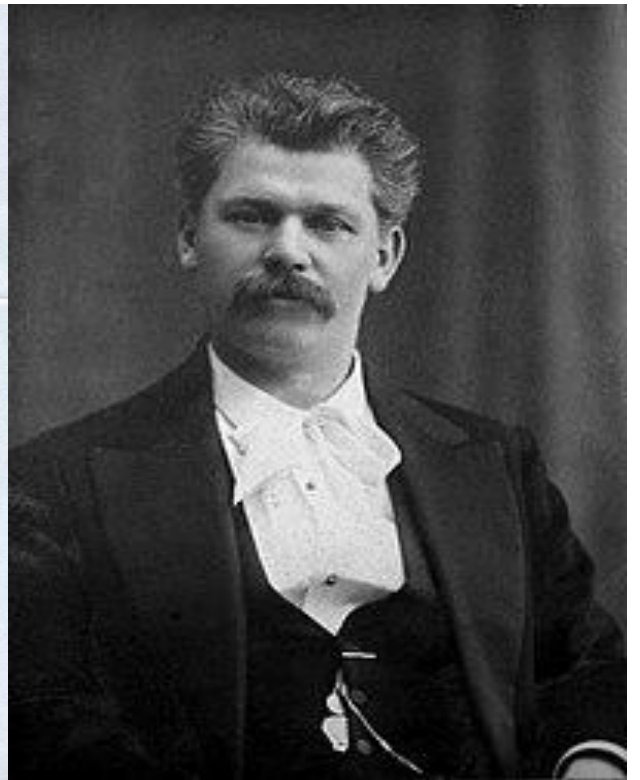
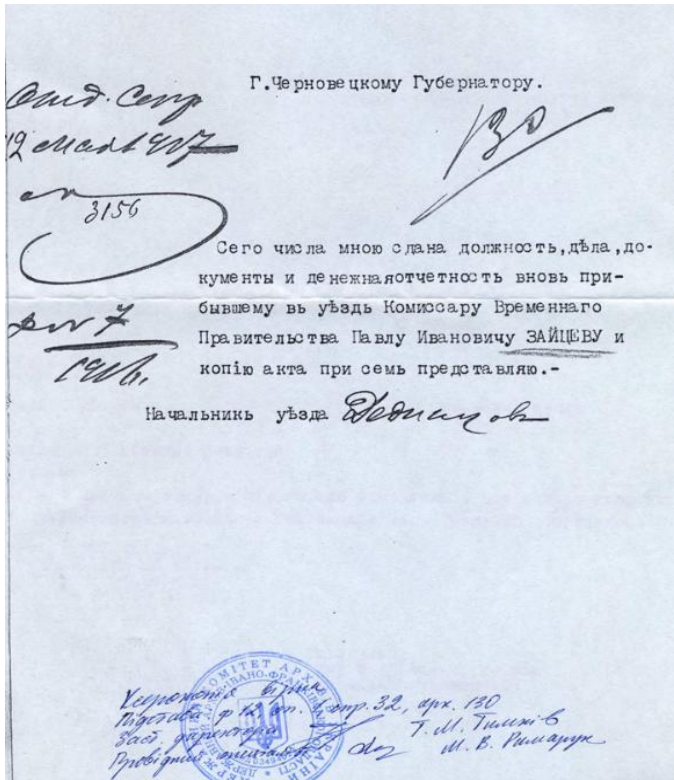

Додаток 11
Дмитро Дорошенко

Додаток 12
Документ про призначення
П. Зайцева повітовим комісаром

Додаток 13
Іван Стешенко

Додаток 14
Друга українська гімназія
ім. Кирило-Мефодіївського братства

Додаток 15
Начальник культурно-освітнього відділу Армії УНР
Павло Зайцев на військовій нараді в Ярмолинцях

Додаток 16
Тижневик «Наше життя»

Додаток 17
Варшавській університет

Додаток 21
Український Вільний Університет

Додаток 22
Борис Іваницький

Додаток 23
Рисунки серії «Притчі про блудного сина»

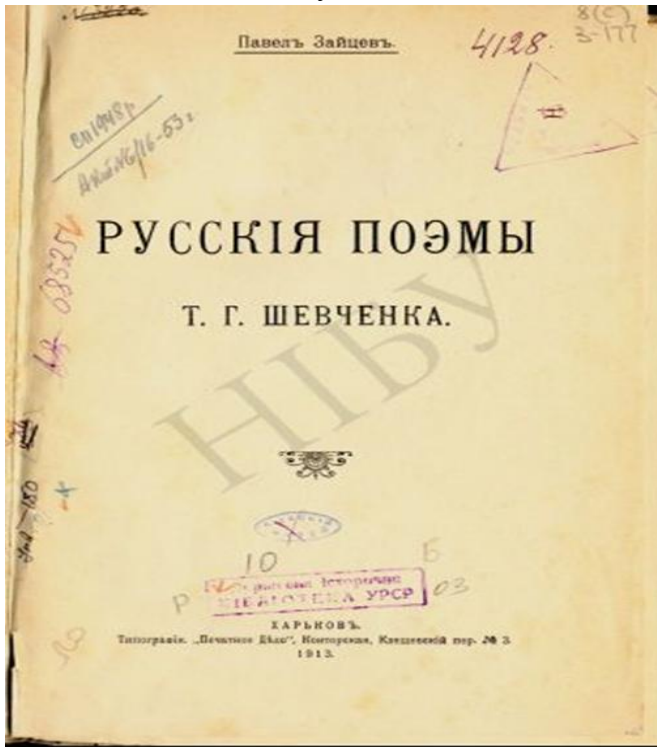
Додаток 24
«Кобзарь» 1907 року В. Доманицького

Додаток 25
«Вестник Харьковского историческо-филологического общества»

Додаток 26
П. Зайцев «Русские поэмы Шевченка»

Додаток 27
Журнал «Русский библіофіл»

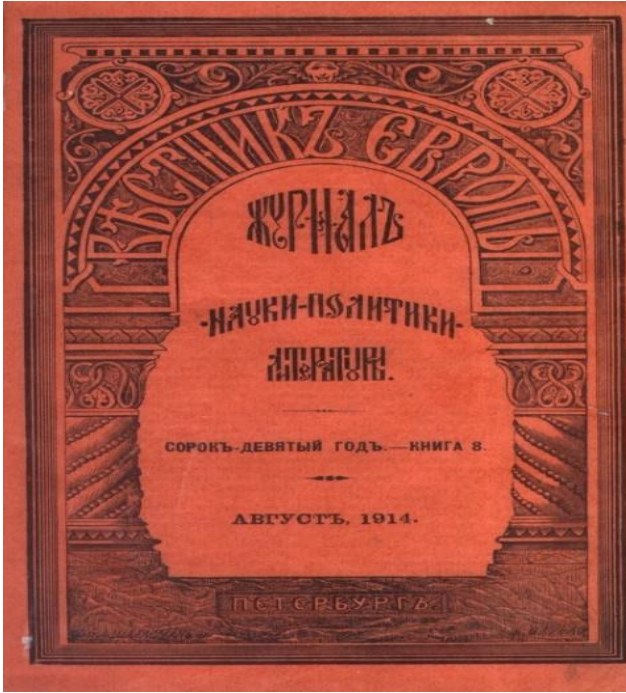

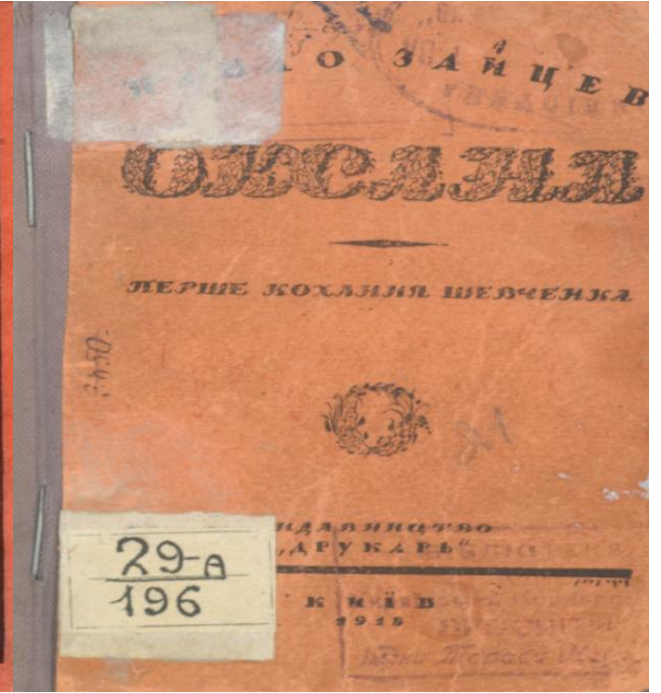

Додаток 30
Журнал «Вестник Европы» 1914 рік

Додаток 31

П Зайцев «Оксана. Перше кохання Шевченка»

Додаток 32

Архів III відділу власної царської канцелярії
Петербург

Додаток 43
Українська Вільна Академія Наук
Нью-Йорк

Додаток 44
Праця П.І. Зайцева
«Життя Тараса Шевченка»

